

МИКИТА ШАПОВАЛ МІЖ ЕСЕРІВСЬКИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ І ПОЛІТИЧНИМИ РЕАЛІЯМИ (СІЧЕНЬ–КВІТЕНЬ 1919 РОКУ)

У статті висвітлюється громадсько-політична діяльність Микити Юхимовича Шаповала – члена Української Центральної Ради, голови Українського національного союзу, одного з ініціаторів й організаторів протигетьманського повстання 1918 р., міністра земельних справ уряду Директорії УНР, голови українських есерів у Чехословаччині в еміграції протягом невеликого періоду від січня до квітня 1919 р. – у складі уряду В. Чехівського та під час поступового відходу Директорії на Захід унаслідок наступу на Україну радянських військ. Особлива увага звертається на політичні переконання і відстоювання есерівських принципів М. Шаповала як у соціально-економічній політиці уряду УНР, так і під час перебування в Західній Україні. М. Шаповал як автор законів про ліс і про землю, які скасовували право приватної власності на всі землі і ліси без викупу і залишали непорушною лише трудову селянську власність не вище 16,5 га, усіляко пропагував ці закони, як в Наддніпрянській, так і в Західній Україні.

Показано, що всі спроби М. Шаповала проводити громадсько-політичну діяльність в Західній Україні закінчилися провалом через відверте несприйняття його соціалістичних позицій, насамперед, у земельній політиці, які сприймалися урядом ЗОУНР як більшовицькі, що стало причиною його арешту та швидкого виїзду з України.

Ключові слова: Директорія, Українська народна республіка, Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), уряд УНР, міністр земельних справ.

Тема української національно-демократичної революції 1917–1919 рр. продовжує зберігати свою актуальність до нині. Не зважаючи на чисельні наукові дослідження даної проблеми й досі існують малодосліджені аспекти національно-визвольної боротьби українського народу вказаного періоду, в тому числі – діяльність окремих постатей – громадсько-політичних діячів, які стояли біля керма молодої української держави. Серед таких – Микита Шаповал, член Української Центральної Ради, очільник Українського національного союзу, один з організаторів протигетьманського повстання 1918 р., член уряду Директорії УНР, голова українських есерів у Чехословаччині в роки еміграції. Дана стаття охоплює невеликий період діяльності М. Шаповала – з кінця грудня 1918 р. і до квітня 1919 р., з

моменту призначення його на посаду міністра земельних справ в уряді УНР і до його виїзду за кордон.

Джерельною базою статті є, насамперед, спогади, щоденник, праці та промови Микити Шаповала, а також його рукописи, які зберігаються у фонді 3563 Центрального державного архіву вищих органів управління України в м. Києві; а також спогади та історичні дослідження учасників української революції – В. Винниченка, Н. Григорієва, І. Мазепи, В. Андрієвського, О. Мицюка, М. Стахова, С. Гольдельмана.

Літературодо теми включає наукові дослідження Н. Миронець, В. Лозового, І. Гошуляка та ін.

Метою статті є висвітлення громадсько-політичної діяльності М. Шаповала протягом вказаного періоду, особлива увага звертається на політичні переконання і відстоювання есерівських принципів М. Шаповала як у соціально-економічній політиці уряду УНР, так і під час перебування в ЗУНР.

Як відомо, Микита Шаповал не ввійшов до складу Директорії УНР, незважаючи на те, що він був одним із ініціаторів й організаторів протигетьманського повстання в листопаді 1918 р.¹, та як член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), він поділяв засади програмної декларації, з якою Директорія виступила 15 грудня 1918 року, проголосивши, що влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву і селянству, а класи нетрудові, експлуататорські позбавляються права голосу в порядкуванні державою [1, с. 155]. Ця декларація лягла в основу політики уряду під головуванням В. Чехівського, призначеного 24 грудня 1918 р., коли і М. Шаповал отримав портфель міністра земельних справ в уряді. М. Стахів указує, що утворення цього кабінету міністрів відбулося «нетрадиційно», оскільки всі переговори про

---

¹Про це детальніше див.: Чумаченко О. Деякі аспекти діяльності Українського національного союзу (1918 р.) за спогадами М. Шаповала // Проблеми міжнародних відносин. – К.: КиМУ, 2014. – Вип. 9. – С. 221–237.

обсаду відповідних постів у кабінеті провадили тільки дві особи: іменем Директорії – В. Винниченко та іменем Українського національного союзу – М. Шаповал [2, с. 210]. С. Гольдельман саме так і згадував про ці події, говорячи, що В. Чехівський отримав готовий список членів свого кабінету, складений Директорією за участю голови УНС [3, с. 21].

Як міністр земельних справ М. Шаповал узяв активну участь в аграрній політиці Директорії, яка, за словами сучасного історика В. Лозового, «постійно балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів» [4, с. 75]. М. Шаповал розробив закони про ліс і про землю, проголошені відповідно 7 і 8 січня 1919 року. Схвалені Директорією і затверджені Трудовим конгресом України, ці закони скасовували право приватної власності на всі землі і ліси без викупу, залишаючи непорушною тільки трудову селянську власність не вище 15 десятин (16,5 гектарів). Цю норму М. Шаповал уважав «головним пунктом закону». Він стверджував, що виходив «з конкретних даних, по яких землі в Україні вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). І лише в Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу (5 десятин)» [5, с. 145]. Закон визнавав приватно-індивідуальне користування землею, але відкривав простір й для добровільної колективізації [6, с. 130]. О. Мицюк, який при обговоренні цього закону намагався вносити поправки, «аби за вивлаштовані лишки землі проти трудової норми куркулів було їм щось плачено», написав пізніше, що М. Шаповал лише приготував у загальних рисах нове видання земельного закону Центральної Ради [6, с. 19].

Великою подією для України М. Шаповал уважав проголошення Акту злуки між УНР і ЗУНР на Софійському майдані в Києві 22 січня 1919 року. Ще 12 листопада 1917 року він брав участь у протестаційному вічі в Києві проти насильницького приєднання до Польщі окупованих частин Волині, Холмщини та Підляшшя. Тоді він одним із перших поставив свій підпис під

резолуцію, в якій, між іншим, були такі слова: «... ми домагаємось злучення всіх українських земель у одну цілість. Бо лише це забезпечить українським трудящим масам якнайактивніший розвиток їх економічного, культурного і політичного життя [7, с. 35].

Акт злуки М. Шаповал оцінював як такий, що мав велике морально-політичне значення, але був, насамперед, теоретично-юридичним, а не дійсно реальним. «Попередню умову» соборності, яку було укладено у Фастові 1 грудня 1918 року між Директорією і Українською Національною Радою, він уважав за «скороспілу і в засаді хибну», тому що галицькі делегати (Д. Левицький і Л. Цегельський) захищати інтереси дрібної галицької буржуазії, що, на думку М. Шаповала, було небезпечно для України, бо залишало «грунт для двоєвластя» [8, с. 10]. На спільному засіданні Директорії, уряду УНР і президії ЗУНР М. Шаповал виступив з докладною критикою автономної бази Акту Соборності й тези про тимчасову суверенність ЗУНР, про окремі закони, уряди і кордон, намагаючись довести аргументацією різного роду, що залишати «фактичну роздільність земель є шкідливо». Він був проти ратифікації установчого договору у Фастові й постанови про злуку. Натомість пропонував утворити спільний уряд УНР з одними законами і спільною армією, з призначенням на західних землях генерал-губернатора з Києва, щоб об'єднання українських земель було «не тільки юридичним, але й фактично-реальним» [9, с. 12].

Точку зору М. Шаповала підтримав тільки один з делегатів – С. Вітик. Проти позиції М. Шаповала з гострою критикою виступив його товариш по партії О. Мицюк. Дехто з присутніх на засіданні, наприклад, В. Андрієвський, вважали, що М. Шаповал стояв проти автономії ЗУНР, бо мав власні амбіції, а саме – бажання поширити свій закон про землю на територію усієї України [10, с. 23]. Та, як пояснював М. Шаповал у 1932 році, він був позбавлений тоді будь-яких політичних амбіцій, бо піклувався тільки

про майбутнє України, а «акт соборності був позбавлений внутрішньої логіки», тому «ця соборність в-осени 1919 р. трагічно розпалась» [9, ч. 9., с. 9]. Скоро прогнози М. Шаповала справилися. В умовах розгортання громадянської війни на території України сили Західної і Наддніпрянської України не тільки не були об'єднані, а навпаки. Розкол посилювався внаслідок протистояння між головним отаманом УНР С. Петлюрою і диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем. М. Шаповал засудив «велику політичну сліпоту» обох урядів, назвавши їхню політику «жалюгідною антиукраїнською галицькою хуторянщиною» [11, с. 116]. За його словами, те двовладдя, яке «злукою було фактично проголошено на одній українській землі, принесло «необчислимі нещастя для українського народу» [12, с. 82].

Мабуть, принципові розходження з керівництвом Директорії спричинили те, що М. Шаповал уже 2 лютого 1919 року написав заяву голові Раді міністрів УНР з проханням звільнити його від обов'язків міністра земельних справ «з огляду на недугу» [13, арк. 6].

Як відомо, Директорія виїхала з Києва до Вінниці 2 лютого 1919 р. Наприкінці січня 1919 року. За свідченням М. Стахова, М. Шаповал виїхав з до Вінниці ще раніше. Очевидно, це було не пізніше 28 січня, оскільки М. Шаповал уже не був присутній на конференції УПСР, яка розпочала роботу 28 січня [2, Т. 3, с. 155, 238]. У своїх споминах М. Шаповал назвав цю конференцію фіктивною, тому що, як він гадав, на ній було присутніх лише 18 членів партії (М. Стахів цей факт заперечує). При цьому М. Шаповал констатував початок розколу центральної течії партії: «Грушевський, Голубович і К^о забирають провід «партії» в свої руки і одтирають мене і Григорієва» [14, арк. 133].

У Вінниці М. Шаповал узяв участь у державних нарадах за участю членів комісії Трудового конгресу, під час яких він намагався дати «свій рецепт оборони батьківщини» [15, с. 19]. Наприклад, на одній з нарад під

головуванням В. Винниченка М. Шаповал у довгій промові доводив необхідність реорганізації української армії в армію охорони землі й лісів, за які українське трудове селянство може жертвувати собою. Він розумів значення міцної армії для захисту української держави, тому, коли під тиском більшовицьких військ Директорія відступила на Поділля, а уряд В. Чехівського пішов у відставку, М. Шаповал подав на розгляд українській владі проект організації земельної (селянської) армії. Вона мала базуватися на принципах територіальної організації по селах, волостях і повітах, формування старшинства з представників українських партій, Селянської спілки, вчительства та з дрібних селян-козаків, а також розгону російського старшинства, яке «саботувало, губило всю українську справу» [1, с. 157]. Цей проект було прихильно сприйнято, але втілити в життя його не вдалося, оскільки керівництво Директорії взяло політичний курс на Антанту.

Коли прийшов час скласти новий кабінет, М. Шаповал відмовився як від земельного, так і від військового портфелів, бо не був згодний з орієнтацією на Антанту. Як він сам згадував, «переглянувши список, який складався з правих с-рів і с-деків, а з центру с-рів було 2-3, в тім числі і я, ... я відмовився йти в такий кабінет і зазначив, що уряд треба скласти для переведення соц. революції і припинення війни з більшовиками, бо ця війна Україну загубить» [16, с. 106]. Хоча І. Мазепа подає, що М. Шаповал сам дав згоду бути військовим міністром, та йому не дозволила цього зробити його партія [17, с. 84, 88]. Під час переговорів українського уряду з французьким командуванням серед українського проводу не було однастайності щодо подальшого ведення української політики. М. Шаповал, як і більшість есерівських провідників, солідаризувався з В. Винниченком і В. Чехівським, міркуючи, що переговори треба вести паралельно і з більшовиками. Він уважав, що «не може бути й мови про відставку Винниченка на вимогу Антанти» [17, с. 84, 88].

В умовах, коли українська політика помітно йшла вправо, певні групи Січових Стрільців і УПСР пропагували державний переворот, зміну політики і встановлення влади на чолі з М. Шаповалом. На жаль, у його спогадах не зустрічаємо опису цих подій, натомість їх подає у статті, присвяченій діяльності М. Шаповала, Н. Григоріїв, який міг бути свідком або знати про це з розповіді М. Шаповала. Відомо, що М. Шаповал не погодився на провід в перевороті [18, с. 32].

Всі спроби захистити Україну від навали більшовиків не дістали успіху. Після демісії уряду УНР, 22 лютого 1919 року М. Шаповал виїхав з Вінниці до Станіславова (Івано-Франківськ) під виглядом відрядження до Галичини для студіювання земельної і лісової справи в ЗУНР як «спеціаліст 4 класу» при Міністерстві земельних справ. Маючи також паспорт для виїзду за кордон – М. Шаповала було призначено радником посольства УНР в Угорщині, – він все ж таки не знав, скільки йому доведеться пробути у Західній Україні. Як згадував М. Шаповал, «коли прийшла звістка, що в Козятині щось сталось, що большевики заняли цей центр – суєта винницька таки винесла мене далі» [14, арк. 144].

Одразу по приїзді 26 лютого 1919 року М. Шаповал почав активно працювати: налагоджувати відносини з галицьким урядом, вивчати політичне життя, студіювати земельне питання, розпочав лекторську діяльність. Невдовзі М. Шаповал задумав видавати газету, в якій міг би доносити свої соціалістичні ідеї до народу, оскільки розумів, що основні засади його бачення проведення земельної реформи у Галичині несхвально сприймаються урядом. Це враження він виніс із засідань земельної комісії, в яких брав участь у дебатах щодо основних положень земельної реформи разом з Є. Петрушевичем, С. Голубовичем і Г. Мартинцем. У своєму щоденнику він занотував 6 березня 1919 року: «Я промовляв проти викупу. Багато мусів говорити. Повстав гвалт» [19, Т. 1, с. 2].

У своїй лекції «Земельна реформа на Україні як підстава української державності», прочитаній у «Молодій громаді» 9 березня 1919 року, М. Шаповал доводив необхідність скасування приватної власності на землю без права викупу як обов'язкову умову реального об'єднання України і збереження державності, наголошував на тому, що тільки єднання з народом може вивести уряд на вірний шлях перемоги [19, Т. 1, с. 3]. І хоча М. Шаповал вирішив не брати участі у Селянсько-робітничому з'їзді в Станіславі (30 березня – 1 квітня 1919 р.), за його згадкою, 1 квітня його «знайшов представник президії трудового з'їзду і потяг на з'їзд аби я поінформував про основу земельної реформи на Україні» [19, Т. 1, с. 9]. Зі слів М. Шаповала пропаганда ним земельного закону Директорії мала величезний успіх на з'їзді. На його пропозицію з'їзд обрав 60 селянських і робітничих депутатів до Національної ради, чергова сесія якої почалася 25 березня 1919 року. М. Шаповал, присутній на всіх її засіданнях, був свідком гарячих дебатів, в результаті яких справу з селянсько-робітничими депутатами було відкинуто, оскільки їх не було обрано всенародно.

Заснувавши разом з М. Євшаном есерівську групу в Галичині, М. Шаповал налагодив зв'язок з редакцією «Нового життя» – щоденною газетою лівого напрямку, що з'явилася в Галичині в перший день 1919 року. В ній співробітничало багато наддніпрянців, які хотіли «поглибити революцію в Галичині». 10 квітня 1919 року «Нове Життя» вийшло за редакцією М. Шаповала, М. Євшана, М. Ковалевського і В. Пачовського, і містила кілька статей і заміток М. Шаповала. Головною метою редакційного комітету було «... стояти на обороні інтересів народних мас ... і щиро й одверто поставити питання про реальне об'єднання з Наддніпрянщиною» [20, с. 1]. Як писав В. Винниченко у «Відродженні нації», М. Шаповал разом зі своїми однодумцями «хотіли надати організовані, революційні форми тому бурхливому невдоволенню мас, яке й Національній Раді було відоме» [21, с.

399]. Прожити після цього газеті довелося недовго: вийшло ще шість номерів, і газету було назавжди закрито галицьким урядом унаслідок її «більшовицького змісту» й арешту її редакторів.

М. Шаповала разом з його колегами по редакції було заарештовано урядом ЗУНР 16 квітня 1919 року. Його звинувачували у поширенні «агітації за «совіцьку владу», що «ідейно і соціально є шкідлива для цілоти Зах. Обл. УНР» [19, с. 15]. Його провиною був виклад «Земельна реформа...», в якому він закликав до соціалізації і більшовизму, промова на Селянсько-робітничому з'їзді того ж змісту, а головне – це газета «Нове Життя», напрям якої було визначено як більшовицький. У 1923 році М. Шаповал писав: «Коли мені довелося промовити до галицького селянства в Станіславові ... про землю і про соціалізацію, то деякі українські політики і попи кричали, що я большевик і за «большевизм» арештували і в тюрму посадили» [21, с. 2].

Після того, як М. Шаповал дав підписку про виїзд зі Східної Галичини у триденний термін на вимогу С. Голубовича, його було звільнено з-під добового арешту. Йому нічого не залишалося, як і виїхати з України на вимогу українців же. Гірко і прикро йому було саме в такий спосіб залишати Україну, але 20 квітня 1919 року М. Шаповал назавжди покинув Україну – він поїхав до Будапешта, звідки 17 жовтня 1919 року виїхав до Чехословаччини, де він жив й вів активну громадсько-політичну, публіцистичну й наукову діяльність до кінця свого життя.

Отже, працюючи на посаді міністра земельних справ у складі уряду В. Чехівського, М. Шаповал брав участь у законотворенні УНР. У цьому процесі він виходив із соціалістичних переконань, що відбилося на змісті його законів про землю. Вітаючи Акт соборності УНР з ЗУНР, М. Шаповал критично ставився до автономного статусу ЗОУНР у складі УНР, вважаючи, що це призведе до неминучого розколу країни. Всі спроби М. Шаповала

проводити громадсько-політичну діяльність в Західній Україні закінчилися провалом через відверте несприйняття його соціалістичних позицій, насамперед, у земельній політиці, які сприймалися урядом ЗОУНР як більшовицькі, що стало причиною його арешту та швидкого виїзду з України.

1. Миронець Н. Микита Шаповал про національне відродження та державність / Надія Миронець // Політологічні читання. – 1993. – №2. – С. 149 – 172.
2. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: В 4-х тт. – Т. 1. Власними силами / М. Стахів. – Скрантон, 1962. – 272 с.
3. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень: Видавництво «Гамойн», 1921. – 78 с.
4. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР / В. Лозовий // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С. 68 – 76.
5. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні / М. Шаповал. – Відень, 1921. – 256 с.
6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Виклади в Америці / М. Шаповал. – Прага: Вільна Спілка, 1927. – 324 с.
7. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми / О. Мицюк. – Львів, 1938. – 116 с.
8. Гошуляк І. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради / І. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С. 26 – 41.
9. Шаповал М. 22 січня / М. Шаповал // Трудова Україна. – 1932. – Ч. 5–6. – С. 10.
10. Андрієвський В. З минулого. Від Гетьмана до Директорії / В. Андрієвський. – Т. 2. – Ч. 2. – Берлін: Українське слово, 1923. – 310 с.
11. Миронець Н. Микита Шаповал про соборність України / Н. Миронець // Проблема соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С. 114 – 119.
12. Миронець Н. М. Шаповал про злуку ЗУНР з УНР / Н. Миронець // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної республіки 1 – 3 листопада 1993. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 82 – 83.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 122.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118.
15. Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) / І. Мазепа // Збірний пам'яті Симона Петлюри (1876 – 1926). – Прага, 1930. – С. 16 – 75.
16. Шаповал М. Народництво в Українському визвольному рухові (промова на конференції УПСР 9 – 10 липня 1928 р. в Празі) / М. Шаповал // Вільна Спілка. – Прага-Львів, 1927 – 1929. – Зб. 3. – С. 106.
17. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 – 1921 / І. Мазепа. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага: Пробоем. 1942. – 210 с.

18. Григоріїв Н. Громадська і політична діяльність М.Ю. Шаповала / Н. Григоріїв // Трудова Україна. – Прага, 1932. – Ч. 5–6. – С. 31 – 35.
19. Шаповал М. Щоденник: В 2 тт. / М. Шаповал. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – 128 с.; Т. 2. – 124 с.
20. Нове Життя. – 1919. – 11 квітня (№83). – С. 1.
21. Український прапор. – Відень, 1923. – 18 серпня. – С. 2.

В статье освещается общественно-политическая деятельность Никиты Ефимовича Шаповала – члена Украинской Центральной Рады, председателя Украинского национального союза, одного из инициаторов и организаторов анти-гетманского восстания 1918 года, министра земель и лесов правительства УНР, главы украинских эсеров в Чехословакии в эмиграции – в течение небольшого периода с января по апрель 1919, во время его членства в составе правительства В. Чеховского и во время постепенного отхода Директории на Запад вследствие наступления на Украину советских войск. Особое внимание обращается на политические убеждения и отстаивание эсеровских принципов Н. Шаповала как в социально-экономической политике правительства УНР, так и во время пребывания в Западной Украине. Н. Шаповал как автор законов о лесе и о земле, которые отменяли право частной собственности на все земли и леса без выкупа и оставляли незыблемой только трудовую крестьянскую собственность не выше 16,5 га, всячески пропагандировал эти законы, как в Приднепровской, так и в Западной Украине.

Показано, что все попытки Н. Шаповала проводить общественно-политическую деятельность в Западной Украине закончились провалом из-за откровенного неприятия его социалистических позиций, прежде всего, в земельной политике, которые воспринимались правительством ЗОУНР как большевистские, что стало причиной его ареста и быстрого выезда из Украины.

Ключевые слова: Директория, Украинская народная республика, Украинская партия социалистов-революционеров (УПСР), правительство УНР, министр земледелия.

The article is about the social and political activities of Mykyta Yukhymovych Shapoval (a member of the Ukrainian Central Rada, head of the Ukrainian National Union, one of the initiators and organizers of antihetman uprising in 1918, the Minister of Lands in the UNRGovernment, head of Ukrainian Social Revolutionaries in exile in Czechoslovakia) during a short period from January 1919 to April 1919 when he was a Minister of Land Affairs in the V. Chekhivsky Government of UPR (till February 1919) and in the period of the gradual withdrawal of the Directory in West Ukraine due to attack on the Soviet troops.

Particular attention is paid to M. Shapoval political convictions and upholding the principles of the socio-economic policy of the UPR government of while being in Western Ukraine, first of all the laws of the land and forest, which abolished private ownership of all land and forests without compensation and leaving intact only working peasant property not exceeding 16.5 hectares, strongly promoted these laws, as in the Dnieper, and in Western Ukraine.

It is shown that all M. Shapoval's attempts to conduct social and political activity in Western Ukraine ended in failure because of his outspoken opposition to the socialist position, especially in land policies that were perceived as the Bolshevik government WUPR that led to his arrest and rapid departure from Ukraine.

Keywords: Directory, Ukrainian National Republic, Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries (UPSR), the Government of the UPR, the Minister of Land Affairs.

1. Myronets N. Mykyta Shapoval pro natsionalne vidrozhennia ta derzhavnist / Nadiia Myronets // Politolohichni chytannia. – 1993. – #2. – S. 149 – 172.
2. Stakhiv M. Ukraina v dobi Dyrektorii UNR: V 4-kh tt. – T. 1. Vlasnymy sylamy / M. Stakhiv. – Skrenton, 1962. – 272 s.
3. Holdelman S. Lysty zhydivskoho sotsial-demokrata pro Ukrainu. Materiialy do istorii ukrainsko-zhydivskykh vidnosyn za chas revoliutsii / S. Holdelman. – Viden: Vydavnytstvo «Hamoin», 1921. – 78 s.
4. Lozovyi V. Ahrarna polityka Dyrektorii UNR / V. Lozovyi // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1997. – #2. – S. 68 – 76.
5. Shapoval M. Revoliutsiinyi sotsializm na Ukraini / M. Shapoval. – Viden, 1921. – 256 s.
6. Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna prohrama. Vyklady v Amerytsi / M. Shapoval. – Praha: Vilna Spilka, 1927. – 324 s.
7. Mytsiuk O. Doba Dyrektorii UNR. Spomyny i rozдумы / O. Mytsiuk. – Lviv, 1938. – 116 s.
8. Hoshuliak I. Problema sobornosti ukrainskykh zemel u dobu Tsentralnoi Rady / I. Hoshuliak // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1997. – #3. – S. 26 – 41.
9. Shapoval M. 22 sichnia / M. Shapoval // Trudova Ukraina. – 1932. – Ch. 5–6. – S. 10.
10. Andriievskyi V. Z mynuloho. Vid Hetmana do Dyrektorii / V. Andriievskyi. – T. 2. – Ch. 2. – Berlin: Ukrainske slovo, 1923. – 310 s.
11. Myronets N. Mykyta Shapoval pro sobornist Ukrainy / N. Myronets // Problema sobornosti Ukrainy v KhKh stolitti. – K., 1994. – S. 114 – 119.
12. Myronets N. M. Shapoval pro zluku ZUNR z UNR / N. Myronets // Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 75-richchiu Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi respubliky 1 – 3 lystopada 1993. – Ivano-Frankivsk, 1993. – S. 82 – 83.
13. TsDAVOU. – F. 3563. – Op. 1. – Spr. 122.
14. TsDAVOU. – F. 3563. – Op. 1. – Cpr. 118.
15. Mazepa I. Tvorena derzhava (Borotba 1919 roku) / I. Mazepa // Zbirnyi pamiaty Symona Petliury (1876 – 1926). – Praha, 1930. – S. 16 – 75.
16. Shapoval M. Narodnytstvo v Ukrainskom vyzvolnomu rukhovi (promova na konferentsii UPSR 9 – 10 lystopada 1928 r. v Prazi) / M. Shapoval // Vilna Spilka. – Praha-Lviv, 1927 – 1929. – Zb. 3. – S. 106.
17. Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917 – 1921 / I. Mazepa. – T. 1. Tsentralna Rada – Hetmanshchyna – Dyrektoriiia. – Praha: Proboiem. 1942. – 210 s.
18. Hryhoriiv N. Hromadska i politychna diialnist M. Yu. Shapovala / N. Hryhoriiv // Trudova Ukraina. – Praha, 1932. – Ch. 5–6. – S. 31 – 35.

19. Shapoval M. Shchodennyk: V 2 tt. / M. Shapoval. – Niu-York, 1956. – Т. 1. – 128 s.; Т. 2. – 124 s.
20. Nove Zhyttia. – 1919. – 11 kvitnia (#83). – S. 1.
21. Ukrainskyi prapor. – Viden, 1923. – 18 serpnia. – S. 2

© Чумаченко О. А.

Стаття надійшла до редколегії 10. 12. 2014 р.